

Received: July, 14, 2012 | Reviewed: July 26, 2012 | Accepted for publication: July 29, 2012

UDC: 811.161.2`373.7:821.161.2.09-3`19/20` (092) Стефаник В.
[https://doi.org/10.20235/lc.2012\(2\).09](https://doi.org/10.20235/lc.2012(2).09) | [Research Article Citations](#)

**СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
В ХУДОЖНІЙ ТКАНИНІ НОВЕЛИ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
„КАМІННИЙ ХРЕСТ” /**

**SEMANTIC-GRAMMATICAL TYPES OF PHRASEOLOGISMS
IN THE STRUCTURE OF VASILY STEFANIK'S NOVEL
"THE STONE CROSS"**

Marina TUNITSKY

Associate Professor, Ph.D.

("Alec Russo" Balti State University, Republic of Moldova)

marina.tunitchi@usarb.md, <https://orcid.org/0009-0007-6806-953X>

Abstract

The article focuses on the semantic-grammatical research of phraseologisms used in Vasili Stefanik's short story "The Stone Cross".

Keywords: *phraseologism, semantic-grammatical type, characteristic*

Rezumat

Articolul este axat pe cercetarea semantico-gramatică a frazeologismelor, întrebuințate în nuvela lui Vasili Stefanik „Crucea de piatră”.

Cuvinte-cheie: *frazeologism, tip semantico-gramatical, caracteristică*

Найхарактернішою особливістю природної мови є не тільки її спроможність за допомогою всіх своїх одиниць адекватно інформувати про оточуючу дійсність, а й висловлювати наше ставлення до довкілля. Така можливість, як відомо, забезпечується за допомогою експресивно „заряджених” з наявним оцінним компонентом незалежно від контексту вживання фразеологічних одиниць, далі ФО.

Вивчення фразеологічної системи через призму художніх творів дозволяє з'ясувати активні процеси у фразеології і динаміку форм устален висловів у різних функціональних умовах, простежити елементи трансформації фразеологічних одиниць.

Підкреслюючи необхідність аналізу значень мовних одиниць у тісному зв'язку з функціонуванням їх у мові, О. О. Потебня зазначав „За звичаєм ми розглядаємо слово в такому вигляді, як воно дається в словниках. Це все одно, якби ми розглядали рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона насправді живе, а як штучно приготовлена з метою пізнання” (Потебня, 1993, с. 26). Тож зрозуміло, що дослідження текстів художньої літератури надає можливості для спостережень над функціонуванням ФО.

У Василя Стефаника в „Камінному хресті” еміграція — один із виходів для селян з нестерпного становища, пошуки кращої долі. Безземелля,

занепад селянських господарств, загроза смерті — це штовхає селян до еміграції. Але й втрата батьківщини для багатьох була рівноцінною смертю. Так і з'явився камінний хрест на „могили” живих людей як символ трагедії у житті українців.

Відтворюючи індивідуальне значення світу, В. Стефаник вводить в літературний текст різні ФО, співвідносні зі структурою словосполучення і речення. Фразеологізми новели нами розподілено на дієслівні (42), адвербіальні (16), вигукові (11 фраземовживань) та ад'єктивні (6).

Дієслівні ФО в творі письменника переважно називають дії й процеси, джерелом яких є людина: «брав на сміх (Івана)»; «не маю часу з тобою панькатися»; «узявся свою пайку копати і сіяти»; «спав з горба крик Івана»; «розлетишся по нитці»; «збути вік на горбі»; «зібгати у дугу»; «хрестом стелилася (Іваниха)»; «не знав стола; не годе слова заговорити»; «мати за газду» (поважати); «пообсаджувати за стіл» (пригощати); «не одну нічку збавив за вами» (не спав, томився, страждав); «крутити головою» (думати, мислити); «шанувати образи в хаті, шанувати вас» (поважати); «перейти на жіночий розум» (слухатися жінку); «згинутися від бука» (померти); «ноги носять» (живу); «викорінювати з хати» (виганяти); «обмикати сиві кіски» (побити); «втираю на жінку» (сварю); «дотиснули мене» (переконали, примусили); «пилили стару» (сварили); «нема що порядній риби на один зуб узяти» (їсти); «дай нам хліба» (нагоду); «покажете дорогу» (допоможете); «брати туск до серця» (жаліти); «ймати в руки» (притиснути); «пускати землю на гендель» (торгувати); «сяде маком» (заспокоїться); «гадати у своїй голові» (думати, мислити); «покласти в могилу» (поховати); «вибратися в далеку дорогу» (вирушити); «брати шлюб» (одружитися); «пустити на пошту в село» (сповісти); «покласти хрест» (увіковічити); «микати чупер» (тужити); «не виходить з голови» (не забувається); «закопати просьбу у серці» (затямити); «підтягати вгору» (підспівувати); «витріщити очі» (здивуватися); «пустився в танець» (затанцював); «не мав гадки» (не думав); «доки ноги носять» (живу).

Численними є ФО із семами *мати*, а також компонентами *дати*, *давати*.

Дієслівні фразеологізми найчисленні у новелі. Серед них виявляємо бінарні, тобто сталі вирази, що містять два компоненти у своєму складі: «сяде маком» (потрапить в безвихідне становище); «дати хліба» (нагодувати); «напитися до когось» (випити горілку чи вино за чие-небудь здоров'я, звертаючись до когось); «викорінювати з хати» (викинути).

Проте в новелі зустрічаються й складніші утворення, тобто ФО, до складу яких входить більш двох слів: «не дай, боже, нікому на жіночий розум перейти» (слухатися жінку); «обмичу сиві кіски» (поглумлюся); «не одну нічку збавив (за вами)» (не спав, томився); «туск до серця бере» (стає млюсно).

Особливість дієслівних фразем новели полягає також у тому, що в більшості випадків вони є одновидовими, майже відсутні такі, що утворюють корелятивну видову пару. Їх кілька у новелі: «*не пив до нікого — хоч у вас ^{напитися}; завдавали туги — завдали жалю*».

Інші вживаються або в формі лише доконаного виду: «*витріщив очі (Іван), поклав голову в долоні, очі замиготіли великим жалем, туск напав*»; або у формі недоконаного виду: «*куска хліба не дають; в ярма запрягали, чиколонки гриз, чупер микав*»; «*не виходить (горб) з голови*».

Деякі ФО вживаються в наказовому способі: «*най їм Бог помагає їсти той хліб*»; «*А візьміть, газди, же без церемонії, та будьте вибачні*». Однак переважна кількість ФО представлена дійсним способом у теперішньому, майбутньому та минулому часі, частотнішими є фраземовживання в минулому часі: «*Не маю часу з тобою ^{панькатися}. Де тебе ^{покладу} в могилу? Іван ^{узявся} своєю пайку ^{копати...}, ^{спав} з горба його ^{крик}... Іван ^{витріщив} очі, але так дивно, що син ^{побілів}*».

Отже, дієслівні ФО новели є різними за структурою, граматичними параметрами стрижневого компонента, але їх об'єднують суттєві спільні ознаки процесуальності та стилістичного навантаження.

Адвербіальні фразеологізми представлені в основному компаративними конструкціями:

- *якісно-означальними*: «сонце ^{пражить}, аж вогнем ^{сипле}»; «^{колінкою}, аж ^{шкіра} з ^{колін} ^{обскакує}»; «^{тручає} ^{удолину} ^{стрімголов}»; «^{слова} не ^{годен} був ^{заговорити}» (нічого не міг сказати); «^{глядить} з ^{берега} на ^{воду}, як на ^{утрачене щастя}» (сумно), «^{потряс} ^{сивим волоссям}, як ^{гривою}, ^{кованою} із ^{ниток} ^{сталевих}» (відчайдушно замотав головою), «^{мусилося} ^{сказати}, хоч ^{би} на ^{вітер}» (даремно); «Іван ^{дивився} на ^{людей}, як ^{камін} на ^{воду}» (відчужено).
- *способу дії*: «^{звівав} (горб) ^{ярами} та ^{печерами} під ^{небеса}, як ^{страшний велетень}» (був високий, як велетень); «на ^{кожне слово} ^{головою} ^{потакував}» (погоджувався повністю); «в ^{танці} ^{ходили}, як ^{сновавка}» (веретено), «так ^{рівно}»; «^{заскреготав} ^{зубами}, як ^{жорнами}»; «^{баную} за ^{горбом}, як ^{дитина} за ^{цицькою}» (Євтушина, 2005, с. 55).
- *часу*: «де ^{наші роки}» (швидко все минулося); «Я тебе ^{викорінював} на ^{старість} із ^{твої хати}?»; «^{розвіємося} ^{світами} на ^{старість}, як ^{лист} по ^{полю}»; «^{Минув} ^{вік} як у ^{батіг} ^{траснув}» (швидкоплинно) (Стефаник, 1950, с. 57).

Усі адвербіальні ФО об'єднуються спільною синтаксичною роллю обставини способу дії чи часу, якщо дорівнюють словосполученню.

Таким чином, адвербіальні ФО новели побудовані за моделлю і словосполучення, і речення: «Не ^{договорював} ^{не пив} до ^{нікого}, лише ^{тупо} ^{глядив} ^{наперед себе} і ^{хитав} ^{головою}, як ^{молитву} ^{говорив}, і на ^{кожне її слово} ^{головою} ^{потакував}. Іван ^{заскреготав} ^{зубами}, як ^{жорнами}, ^{погрозив} ^{жінці} ^{кулаком}, як ^{довбнею}».

Використання вигуківих ФО в новелі В. Стефаника зумовлене потребою регламентувати різноманітні ситуації людського спілкування, увиразнюючи тяжіння автора до стихії розмовної мови. Поширенішими є *емоційні*: «Господня воля, Бог не гнівається на таких, відки таким дітям має Бог благословити, Бог знає, як з нами буде»; *імперативні*: «Най вам Бог дасть, що собі в нього жадає; Просю за це вас дуже гречно, буду за вас Бога на тім світі просити» (Стефаник, 1950, с. 56). «Коби Бог позволив (*idem*, с. 52)... не дай, Боже, нікому... доброму на жіночий розум перейти» (*idem*, с. 53). «Та будьте вибачні, бо ми вже подорожні» (*ibidem*). «Най їм Богпомагає їсти той хліб» (*idem*, с. 54).

Серед вигуківих ФО значне місце посідають у новелі формули мовленнєвого етикету: «дякую вам файно, газди»; «дякую вам красно, вибачайте за решту»; «дякувати Богу, дай вам, Боже, здоров'я, діду Михайле,.. куме Іване, дай Вам, Боже, прожити ще на цім світі... Най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце» (*idem*, с. 52).

У структурі ФО вигуківого типу найчисленнішими є лексема *Бог* – *Боже*, а також особові форми дієслова *дати*. Вигуківі ФО допомагають глибше проникнути в душу головного героя, підкреслити трагічність його долі.

Ад'єктивні ФО представлені в новелі лише декількома фраземовживаннями: «лиш шкіра та кості» (*idem*, с. 55) (худа); «ціле тіло мозиль» (*idem*, с. 54) (тверде); «котре чорний; коли б учинився серед такої пустині» (*idem*, с. 57) (одинокий); «то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив» (*ibidem*); «такий песій горб» (Стефаник, 1950, с. 51) (незрозумілий, непідвладний).

Отже, ядром корпусу Стефаникових ФО є дієслівні, адвербіальні та вигуківі звороти, а периферійну зону займають фраземи ад'єктивні. Зовсім відсутні в аналізованій новелі субстантивні фразеологічні одиниці.

Частиномовна співвіднесеність ФО зумовлює їхню синтаксичну та функціонально-стильову роль у реченні.

Фразеологізми новели несуть велике підтекстове навантаження. Вони створюють широкі можливості для класифікації об'єктів довкілля, адже допомагають актуалізувати індивідуально-мовну картину світу майстра слова.

Чимало фразеологізмів, вжитих у новелі, не зафіксовано відповідними словниками, це значить, що вони є або трансформованими, або авторськими, або взяті з діалектної мови селян. Удаючись до трансформації ФО, автор, з одного боку, досягає оновлення образності, експресивності, а з іншого, — сприяє перебудові традиційних.

Фразеологічні трансформації в новелі В. Стефаника відбивають індивідуально-авторське сприйняття дійсності і є ознаками ідіостилю автора. На основі проаналізованого матеріалу нами виявлено два різновиди

трансформацій ФО в новелі: семантичні та структурно- семантичні.

Серед семантичних трансформацій фразеолітичних одиниць помічено:

- 1) власне семантичні ФО, які в контекстуальних умовах змінюють фразеологічне значення: «Вік свій збув на тім горбі (*ibidem*) зістарівся»; взагалі існує ФО: «збути ряд» — тобто одружитися; тут має місце контамінація двох ФО. «А може, як нам, *дорогу покажете*, та й усі за вами поїдемо» (Стефаник, 1950, с. 54). Традиційна ФО «показати дорогу» має значення відмовити, у цьому контексті новеліст вживає її з протилежним значенням — «допоможете».

«Як коли б хотів рядном простелитися, хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу» (Стефаник, 1950, с. 57). Існує ФО «стелитися під ноги», тобто догоджати. Новеліст об'єднує «мокрим рядном накрити» з попередньою ФО і утворює свою ФО із значенням догодити. «Закопати просьбу» — має значення зятати, запам'ятати навечно.

- 2) структурно-семантичні оказіональні зміни ФО представлені лексичною субституцією (заміною) компонентів ФО. «Та тут порядній рибі нема на один зуб узяти» (пор.: «кинути на зуб»); «Я не маю часу з тобою панькатися» — в зн.: витрачати час; поширенням компонентів складу «Іван узався свою пайку копати і сіяти» (Стефаник, 1950, с. 50) «...Видко, каменів бо слова не годен був заговорити» (Стефаник, 1950, с. 52). «То я тебе викорінював на старість із твоєї хати?» (Стефаник, 1950, с. 53).

Фон новели експресивно-емоційний, вона сповнена внутрішнього динамізму. Фразеологічні одиниці є одним із художніх засобів, що беруть участь у творенні цього фону.

Індивідуально-авторськими ФО новели є «хрестом стелилася»: «Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не допомогло» (Стефаник, 1950, с. 51). «Іван ходив все зібганий у пояс» (Стефаник, 1950, с. 51). «Не лізли натараном, чужого зеренця не порунтали» (Стефаник, 1950, с. 57).

У таких ФО часто обігрується семантика певної лексеми в спеціально створеному новелістом контексті: «— Потім мене такий туск напав, що чиколонки гриз і чупер собі микав, качався на соломі, як худобина» (Стефаник, 1950, с. 56). У рядках: «Іван та Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них, навіть у гості» (Стефаник, 1950, с. 58). Тут ФО «на кедровім мості» переплітається з ФО «на калиновім мості», що пов'язана з національною символікою, Калиновий міст — символічний образ, що позначає «наприкінці життя». Отже, автор утворив своєрідні асоціативно-сміслові об'єднання.

Таким чином, зібраний і проаналізований нами фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що новела «Камінний хрест» — неперевершене творіння В. Стефаника й в плані влучно використаних ФО, які в поєднанні з контекстом, діалектними виразами, метафорами слугують

створенню художніх образів, здійсненню ідейного задуму. Кожне слово, кожна фразеологічна одиниця стає згустком людського болю і звучить повноголосом.

Література

Дорошко, Л. (2004). Слово, сказане самим буттям (Природа слова В. Стефаника). *Слово і час*, 12, 8-12 / Doroshko, L. (2004). Slovo, skazane samim buttyam (Priroda slova V. Stefanika). *Slovo i chas*, 12, 8-12.

Євтушина, Т. О. (2005). *Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаника*. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук. Київ / Yevtushina, T. O. (2005). *Lingvostilichnij potencial frazeologiji u tvorah V. Stefanika*. Avtoreferat dis. na zdobuttja nauk. stupenya kand. fil. nauk. Kiev.

Постовалова, В. И. (1988). *Картина мира в жизнедеятельности человека. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Наука / Postovalova, V. I. (1988). *Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira*. Nauka.

Потебня, О. О. (1993). *Мова і мисль*. СИНТО / Potebnya, O. O. (1993). *Mova i misl*. SINTO.

Стефаник, В. (1950). *Моє слово*. Вибрані твори. Молодь / Stefanik, V. (1950). *Moye slovo*. Vibrani твори. Molod.

Штерн, І. Б. (1998). *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*. Енциклопедичний словник. АртЕк / Shtern, I. B. (1998). *Vibrani topiki ta leksikon suchasnoyi lingvistiki*. Enciklopedichnij slovník. ArtEk.

Яременко, В. (1994). *Любив свою дорогу*. В: *Українське слово*. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у трьох книгах (Книга перша, с. 184-195). Рось / Yaremenko, V. (1994). *Lyubiv svoyu dorogu*. V: *Ukrayinske slovo*. Hrestomatiya ukrayinskoyi literaturi ta literaturnoyi kritiki HH st. u troh knigah (Kniga persha, s. 184-195). Ros.